

FERGE ZSUZSA

Mi történik a szegénységgel?

Csalóka „posztmodernitás”¹

A szegénység és társadalmi kirekesztődés egyre inkább aktuális társadalmi problémává válnak az EU-ban. Bizonyos mérési eredmények azonban azt sugallják, hogy a probléma talán nem annyira súlyos, mint azt az EU véli, illetve, hogy a szegénységet talán már nem kell fájdalmas, káros és hosszantartó élettapasztalatnak, a társadalmi kirekesztődést pedig felhalmozódó szociális hátrányok együttesének tekinteni.

A krónikus szegénységet mérő panelvizsgálatok eredményei valóban nem egyértelműek. Egyes esetekben viszonylag magas tartós szegénységi rátát jeleznek, más méréseknél ezek az arányok nagyon alacsonyak. Ugyanez a helyzet a halmozott deprivációnál. A depriváció egyik vagy másik összetevője gyakran megjelenik, több deprivációs tényező együttes előfordulása egyes méréseknél ritka. Az illékony vagy inkonzisztens jelenségek arra utalnak, hogy a „posztmodern” pluralizáció vagy „posztmodern inkoherencia”, és az individualizálódott életformák elérték Magyarországot is. Ezzel – a posztmodernitás elmélete szerint – érvényességüket veszítik a „nagy társadalmi narratívák”, az eddig ismert, alapvető társadalmi meghatározottságok.

A tanulmány két megközelítésben vizsgálja a posztmodernitásról szóló hipotézisek magyarországi érvényességét. Egyfelől bemutat néhány olyan jelenséget, amelyek valóban borzolják a felszínt, illékonyságot és inkonzisztenciákat hoznak létre, a nélkül, hogy ezek a társadalom egész szerkezetét és mélyen zajló folyamatait áthatnák. Másrészt bemutat néhány olyan folyamatot, amelyeket társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is súlyosan és egyértelműen meghatároznak, és amelyek menetrendszerűen újratermelik a társadalmilag rossz, esélytelen helyzeteket.

A mozgékony és gazdagodó világ sok új lehetőséget kínál. Ilyenek például a rakéta-pályát leíró vállalkozások, a szerencsejátékok, a könnyű

¹ A cikk első változata 2002-ben, a CEU szemináriumára készült. (Angol megjelenés: What is happening to poverty? Uncertainties of poverty measures – challenges of “postmodernity”. In: F. Farrell, M. Moser, A. Smeeke, editors. (2005) *The EU We Want Views from those fighting poverty and social exclusion on the future development of the EU*. Brussels, EAPN.) A magyar változatot, amelyhez Taller Ágnes fordítását felhasználtam, jelentősen átdolgoztam, de a korábban közölt adatok egy részét változatlanul hagytam. Ezekben az esetekben újabb adatok szerint (ha vannak) sem változtak a tendenciák.

hitelek szaporodása, az atipikus munkák, a fekete foglalkoztatás, a használt javak terjedése. Minthogy e lehetőségek között sok a törékeny vagy jövőtlen, a szegénység újratermelődésének hosszú távú folyamatait kevésbé befolyásolják.

A kérdés: változik-e a szegénység természete

2002 elején a Közép-Európai Egyetem a következő, figyelemfelkeltő címmel rendezett szakszemináriumot: *A szegénység dinamikája: mindenki omnibusza, vagy a kirekesztettek szekere?*² A szemináriumot ismertető szöveg két, ellentétes megközelítésmódot vázolt fel a szegénység dinamikájával kapcsolatban: „A szegénység mögötti dinamikus folyamatokat a gazdaságilag meghatározott, öröklött osztályegyenlőtlenségek feltételei mellett hagyományosan a társadalmi újratermelés működésével hozták összefüggésbe. Ezek az elméleti megközelítések a szegénységet a „kétharmados társadalom”, „a létalatti osztály” (underclass) vagy a „társadalmi kirekesztődés” szempontjából ragadják meg, az éles társadalmi-gazdasági megosztottság és a tartós depriváció jelenségét hangsúlyozzák... Ezzel ellentétben, a „kockázati társadalom”, vagy az „életút kutatások” elméletei a társadalmi pozíciók, illetve az egyéni és csoport helyzetek átmenetiségére és változékonyságára fókuszálnak...”

Egyre több bizonyíték szól amellett is, hogy az egyének vagy a háztartások időben gyakran meglepően intenzíven ingáznak a szegény és nem szegény státus között... Ez arra utal, hogy léteznek olyan hatékony módszerek, amelyek képesek az egyént a szegénységből kiemelni, csökkentve ez által a leszakadás veszélyét. A longitudinális vizsgálatokon alapuló empirikus eredmények és elméleti következtetések – akarva-akaratlanul – kihívás elé állítják a szegénységkutatás klasszikus iskoláját, amely inkább azt vallja, hogy a szegénység újratermeli önmagát.”

A jelen cikk a klasszikus iskolának dobott kesztyűt veszi fel. Nincs kidolgozott válasza a fenti kérdésekre. Inkább kételyeket fogalmaz meg az alkalmazott módszerekkel és értelmezésekkel kapcsolatban, és ezzel – remélhetőleg – új közelítések keresésére ösztönöz.

Illékony-e a szegénység?

A jövedelmi csoportok közötti intenzív mozgás biztosan létező jelenség. (Fouarge and Layte, 2003, Jenkins and Rigg, 2001, EPAG Working Papers in general, Spéder 2000). A mozgás mérése azonban bizonytalan. Az első magyar kísérletek a tartós szegénység mérésére alacsony – olykor meglepően alacsony – rátákat eredményeztek. Pontosabban, az egyetlen, rendszerváltás utáni, 1992 és 1997 közötti panelvizsgálat mért viszonylag alacsony tartós szegénységi rátákat. Azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek hét év alatt legalább egyszer szegények voltak (tagjai az

² http://www.ceu.hu/cps/eve/eve_pov_ertydynamics.htm; a programot lásd: <http://www.ceu.hu/polsci/Workshop/program2.htm>

átlagjövedelem kevesebb mint 50 százalékából éltek), közel 30 százalék volt. Minél több évet vettek figyelembe, annál kisebb lett a ráta. Azok aránya, akik mind a hat évben, azaz „tartósan” szegények voltak, 2 százalékra zsugorodott (1. táblázat). A szegénység definíciója is számít. Ha a jövedelmi szegénység határát kicsit magasabban vonjuk meg, a tartós szegénységi mutatók magasabbak lesznek. Spéder (2000) 1992 és 1994 közötti longitudinális adatokra alapozva különböző küszöbök szerint számolt tartós szegénységi adatokat. A „tartósan szegények” (három éven belül háromszor szegények) aránya 3,1 százalék volt az átlagjövedelem 50 százaléka, és 7,1 százalék az átlagjövedelem 60 százaléka alatt. Egy szegény (és abban az időben elszegényedő) országban még ezek a ráták is elég alacsonyak.

1. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás Magyarországon 1992–1997 között a Tárki panel adatai alapján:
A népesség százalékos megoszlása a szegénység tartama szerint, hat éves időszakban, 1992–1997 között. (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 50 százaléka)

Hányszor szegény	Népességen belüli arány, %	
	Spéder Zsolt számítása szerint	A Világbank számításai szerint
Egyszer sem	73,6	72,1
Egyszer	10,7	11,0
Kétszer	7,0	6,0
Háromszor	2,6	3,5
Négyyszer	1,7	2,8
Ötször	2,1	2,6
Hatször	2,3	2,0
Összesen	100,0	100,0
Elemszám	4497	

Forrás: Spéder 2002: 72

A Központi Statisztikai Hivatal háztartási költségvetési adatai hasonló mintázatot mutattak abban a néhány évben, amikor a felvételt panelként is lehetett használni. A 2. táblázat a kilencvenes évek két, egyenként 3 éves időszakára vonatkozóan mutatja a tartós szegénységgel kapcsolatos eredményeket. A szegények aránya mindkét esetben, bármely évet tekintve 10 százalék körül, vagy afelett volt, a „krónikusan” szegények aránya (mindhárom évben szegény) pedig 3 százalék alatt (2. táblázat).

TANULMÁNYOK

2. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás Magyarországon két időszakban a Központi Statisztikai Hivatal HKF adatai alapján: A háztartások százalékos megoszlása a szegénység tartama szerint, két három éves időszakban. (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 50 százaléka)

	1993–1994–1995	1996–1997–1998
Egy évben szegény	10,0	7,9
Két évben szegény	3,4	3,9
Mindhárom évben szegény	2,6	2,9

Forrás: Havasi 2002, Központi Statisztikai Hivatal Háztartási költségvetési felvételeiből készült rotációs panel-állomány adatai

Ezek az adatok látszólag alátámasztják a szegénységbe beszorulás csökkenő esélyét. A kérdés az, hogy mennyire hiteles a kép. Tényleg eltűnően van-e a tartós szegénység? Vagy az eredményt a választott módszer befolyásolja?

A Tárki és a KSH adatok nem hasonlíthatók össze közvetlenül. Hat év alatt négyszer nagyobb annak az esélye, hogy valaki három évig folyamatosan szegény legyen, mint három év alatt (azaz a KSH adatok alapján véve, a Tárki eredmények ezzel akkor lennének összhangban, ha a „3 évig folyamatosan szegények aránya” 11–12 százalék lenne). A három évig folyamatosan szegények aránya a Tárki táblázatból nem számítható ki, csak annyi állítható, hogy biztosan alacsonyabb, mint ami a KSH alapján valószínűsíthető lenne. A Tárki szerint a hat év alatt mintegy 10 százalék azok aránya, akik 3 vagy több éven át voltak szegények, de nem szükségképpen folyamatosan. Ugyanakkor a „mindig szegények” aránya mindkét mintában 2–3 százalék, akár 3, akár 6 egymást követő évről van szó. Ez az arány egyes mindennapi tapasztalatok, más forrásokból származó információk tükrében viszonylag alacsonynak tűnik.

A panelmintákkal mindig adódnak problémák, különösen a legszegényebbek és a leggazdagabbak esetében, például a nagyarányú válaszelmaradás miatt. Egy mély átalakulásban részt vevő és felbolydult társadalomban a szokásosnál is bonyolultabb a helyzet. Nehéz, ha nem lehetetlen követni a hajléktalanok növekvő számát, a munkakeresés vagy díjhátralék miatt instabil, mozgásban lévő háztartásokat, vagy éppen a jó, sőt luxus-lakásba költözőket. A minta „halandósága” és az eredeti válaszhíányok együtt a szokásosnál több mérlegelést igényelnének. Az említett társadalmi-technikai-módszertani problémák mindkét idézett mintánál felmerülhettek, a KSH esetében (ahol nehezebb a minta követése) talán még inkább, mint a „kisiparibb” módszerekkel dolgozó Tárkinál. Mindamellettt biztosan nem magyarázzák meg kielégítően sem a minták közötti eltéréseket, sem a más tapasztalatokkal való összhang hiányát.

A tartós szegénységre vonatkozó adatok más országokban sem elmentmondás mentesek. Egy, az angliai társadalmi kirekesztést elemző nagyjelentőségű tanulmány szerint az Egyesült KirályságbanUK- „1983 és 1990 között a szegénységben élő háztartások aránya 14 százalékról 21 százalékra nőtt. Ugyanez az arány 1999-ben még magasabb: több mint 24 százalék volt. A krónikus, tartós szegénységben élő háztartások aránya azon-

ban 4 százalékról 2,5 százalékra csökkent.”³ Más nyugat-európai panel-vizsgálatok eltérő eredményeket mutatnak – igaz, a definíciók is változó, gyakran nehezen összehasonlíthatók. Az EU 15 tagállamára vonatkozó szociális helyzetjelentés (2002) szerint „1998-ban az EU állampolgárainak kb. 18 százalékát, vagyis 68 millió embert érintett a szegénységi kockázat, azaz ekvivalens jövedelmük az adott országos medián jövedelem 60 százaléka alatt volt. Ezeknek az embereknek kb. a fele legalább három egymást követő éve volt ebben a helyzetben (EC 2002:11). A jelentés szerint az EU 15 tagállama körében a tartós szegénységi ráta összefügg az országok gazdagságával, de különösen az országon belüli egyenlőtlenségekkel és a szociális ellátások bőkezűségével – szűkmarkúságával. „A tartós jövedelmi szegénység-kockázati ráta Dániában kb. 3 százalék, Hollandiában 5 százalék, Görögországban 14 százalék, Portugáliában pedig 16 százalék”. Anglia az egyenlőtlen és nem nagyon bőkezű országok közé tartozott, a tartós szegénységi arány (1995 és 1998 között négy év alatt legalább három évben szegény) 10 százalék körül volt – azaz nagyobbak tűnik, mint az angol elemzésben (EC 2002: 93–94) (3. táblázat)

3. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás néhány nyugat-európai országban. (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 60 százaléka)

	Egyszer sem szegény	Szegény 1993-ban vagy 1994-ben	Mindkét évben szegény	Összesen
Németország	77,9	11,0	11,2	100,0
Dánia	85,7	9,5	4,8	100,0
Egyesült Királyság	71,3	16,3	12,4	100,0
Görögország	71,1	14,9	14,0	100,0

Forrás: Layte et al, 2000, a 6. táblázat részlete. Az adatok az Európai Közösség Ház-tartás Panel vizsgálatából származnak.

A közölt adatokból nehéz egyértelmű következtetést levonni. Néhány esetben valóban illékonyan tűnik a szegénység, más adatok tartós problémákat jeleznek. Az illékonyág lehet valódi, és lehet a – Baumann kifejezésével – „likvid modernitás” egy metszete (Baumann 2000). Ahogy a társadalmak gazdagodnak, a kockázatok szaporodnak, a kockázatvállalási hajlandóságok terjednek, a piaci verseny és individualizmus erősödik, s feltételezhető, hogy van esély a szegénységből való kitörésre. A kérdés az, hogy e kitöréssel teljesen megszabadul-e az ember a szegények „társadalmi sorsától”?

³ Idézet a Joseph Rowntree Alapítvány sajtóközleményéből. In: Gordon et al., 2003 <http://www.jrf.org.uk/pressroom/releases/110900.asp>

Halmazódnak-e a hátrányok, összefüggő tömb-e a depriváció?

A társadalmi kirekesztődés (exklúzió) fogalmára több okból volt szükség. Ennek kellett kifejeznie azt, hogy a szegénység komplex és dinamikus jelenség, halmazódnak hátrányok együttese, nem csak (tartós vagy időleges) pénzhiány. Lassan olyan átfogó fogalommá vált, amely magába sűríti a társadalmi összetartozást veszélyeztető tényezőket, a peremre kerülést, illetve kirekesztettséget okozó folyamatokat. Ellentettje, az inklúzió, a társadalmi összetartozást, kohéziót jelenti. (Magyarra, rendszerint tévesen, befogadásnak fordítják. Szalai 2002.)

Sokféle elméleti keretet dolgoztak ki a kirekesztődés értelmezésére. A fogalmat lehet úgy meghatározni, mint a „társadalmi élet fő területein való részvétel hiányát” (Burchardt 2000: 387). „Halmazott deprivációként” is lehet értelmezni, amikor a fizikai és társadalmi életesélyeket meghatározó, illetve a rossz esélyek következményeként adódó források vagy tőkék egyenként és együttesen is alacsony színvonalúak. Egy további felfogásban a kirekesztés-kirekesztődés a „jó minőségű” társadalom ellentettje. A társadalom minősége a társadalom megfelelő integráltságán múlik, amikor az integrációt a társadalmi alrendszerek megfelelő működése eredményezi. Különösen fontosnak tűnik az a megközelítés, amelynek középpontjában a sokarcú társadalmi széttöredezettség áll. Ekkor a kirekesztettek és a többiek közötti korlátokra, egyenlőtlenségekre, és kivált a többé-kevésbé áthidalhatatlan távolságokra – például a gettósodásra, szegregációs jelenségekre – kerül a hangsúly. A társadalmi inklúzió, összetartozás erősítése az EU egyik alapvető célja. 2000 óta jelentős energiákat fektetnek egy sokrétű és összehasonlítható indikátorrendszer kidolgozására. Ezen indikátorok segítségével követni lehetne az EU tagállamaiban zajló inklúziós és exklúziós folyamatokat (Atkinson et al. 2001, Atkinson et al., 2005). A kiemelten fontos indikátorokat (az első nagy konferencia helyszíne nyomán) laekeni indikátoroknak nevezik.

A kirekesztés fogalmát – a fenti elméleti kiindulásoknak többé-kevésbé megfelelően – többféleképpen próbálják meg operacionalizálni. A mérőszámok általában igyekeznek figyelembe venni a folyamatok összetettségét, ezért a kirekesztődés több tényezőjét, illetve jellemzőjét kombinálják. T. Burchardt a fogyasztásban, termelésben, politikában, társadalmi kapcsolatokban való *részvételt* építette be a kirekesztődés fogalmába. A hátrányok, *forráshiányok* halmazódásának mérésekor a hatalmat, tulajdont, jövedelmet, információt, a társadalmilag releváns kapcsolati hálókat, és még a társadalmi presztízst mérő indikátorokat is be lehet építeni a modellbe. E modell megkülönböztetheti és kombinálhatja a feltételezett okokat és következményeket. Részhalmazok is érdekesek lehetnek. Havasi Éva például a „halmazott anyagi depriváció” mérőszámát dolgozta ki, amelybe a jövedelmi szint mellett a legerősebb létszükségletek kielégítésének szintjét, a lakásfelszereltséget, a lakáskörülményeket, és a szubjektív szegénységérzetet foglalta egy mutatóba (Havasi, 2005) Berghman (1999) a *társadalom jó minőségének*, illetve integráltságának mérésére a következő alrendszereket vonta be a rendszerbe: a demokratikus politikát és a jogrendszert, amelyek elősegítik az állampolgári (civil) integrációt;

a munkaerőpiacot, amely elősegíti a gazdasági integrációt; a jóléti rendszereket, amelyek az úgynevezett szociális integrációt segítő eszközök; a családi és közösségi rendszereket, amelyek a személyek közötti integrációt erősítik. A társadalmi távolságok mérésére a jövedelmek esetében jól kidolgozott mutatószámrendszerünk van (egyenlőtlenségi mutatók sora, szegénységi rés), ám a szegregáltság többi jelensége nehezen mérhető, és a számadatok keveset adnak vissza az emberek nyomorúságából. Az EU az egyéni szintű mérőszámok mellett kiemelt jelentőséget tulajdonít az ún. strukturális indikátoroknak, amelyek a legfontosabbnak tartott társadalmi egyenlőtlenségek kifejeződésai. [Pillanatnyilag a társadalmi kohézió legfontosabbnak tekintett indikátorai a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke (kvintilis-eloszlás); szegénységi kockázat a szociális transferek előtt és után; tartós (jövedelmi) szegénységi kockázat; regionális kohézió (munkánélküli ráták szóródása alapján); korai iskolai lemorzsolódás; tartós munkanélküliség aránya; munka nélküli háztartásokban élő 0-17 éves gyerekek, 18-59 éves felnőttek. Állandó vita tárgya a rendszer bővítése az egészségi állapot és a lakáshelyzet indikátoraival.] (Atkinson et al 2005, 2.4. tábla). Egyébként bármelyik modellt alkalmazzuk is, mindig beleütközünk abba a nehézségbe, hogy az egyes összetevőket csak korlátozott számú indikátorral tudjuk jellemezni, ezzel pedig szükségszerűen leegyszerűsítjük a valóságot. Az indikátorok szaporítása viszont olykor a lényegét homályosítja el.

Számos elemzés készült a kirekesztés mértékéről. Valamennyi általam ismert vizsgálódás egy vonatkozásban hasonlít: az egyes összetevők egyenkénti előfordulása lehet gyakori, de halmozódásuk viszonylag ritka. A társadalmi kirekesztődéshez vezető szociális hátrányok (rossz munkaerő-piaci pozíció, a társadalmi szempontból fontos források alacsony szintje, beleértve az alacsony jövedelmet, a kevés vagyont, a hiányos fogyasztást, a rossz lakhatási körülményeket, a veszélyes vagy leromlott lakókörnyéket, a megfelelő szociális szolgáltatások hiányát, a gyenge szociális hálót, és ehhez hasonlókat) külön-külön a társadalom 10, 20, 30, vagy ennél nagyobb százalékát sújtják, attól függően, hogy hol húzzuk meg a határvonalat. A sokféle hátrány együttese azonban csak egy – gyanúsán változó arányú, 0 és 10–12 százalék közötti arányú – kisebbségnél fordul elő. Az arány a figyelembe vett hátrányok számának növekedésével párhuzamosan rohamosan csökken. Ez gyakorlatilag független attól, hogy a kirekesztődésnek mely típusait és hány dimenzióját vesszük figyelembe. A jelenséget néhány brit és magyar példával szemléltetem.

Tonia Burchardt a Brit Háztartási Panelvizsgálat első hullámánál alkalmazta a részvételen alapuló deprivációs modellt. Az indikátorok elvben a fogyasztásban, a termelésben és a politikai életben való részvételt, illetve a személyes kapcsolatokat voltak hivatva jellemezni. (Mint minden esetben, a dimenziók operacionalizálása vitatható. A fogyasztást például „elfogadható” életszínvonalként” értelmezték, indikátornak pedig egyszerűen a jövedelmi szintet használták. Azaz a „fogyasztásból való kirekesztődés” tartalma nem egyéb, mint meghatározott küszöb alatti jövedelem. A termelésben való részvételt úgy értelmezték, hogy végez-e valaki fizetett munkát, vagy gondoz-e valakit, stb.). A vizsgált minta 62 százalékánál nem találtak kirekesztésre utaló jelzést, azaz részvétel-hi-

TANULMÁNYOK

ányt. A kirekesztődés egyes dimenziójánál a részvétel hiányának mértéke 10 és 18 százalék között volt. Ezek az arányok azonban rohamosan csökkentek, ahogyan a dimenziókat összekapcsolták. Két részvétel-hiányt már csak 8 százaléknál találtak, a négy dimenzió együttese szinte soha nem fordult elő. (4. és 5. táblázat). (Ez szerintem a kapcsolatokban való részvétel könnyen „teljesíthető” indikátorával függ össze.)

4. táblázat *A társadalmilag fontos tevékenységekben való részvétel hiányának aránya az Egyesült Királyság háztartásaiban, 1991*

Dimenzió	A „kirekesztődési” küszöb alattiak aránya (%)
Fogyasztás	17,7
Termelés	10,3
Politikai részvétel	13,2
Társadalmi kapcsolatok	12,3
Elemszám	9912

Forrás: Burchardt 2000: 392

5. táblázat *A részvétel hiányának halmozódása az Egyesült Királyság háztartásaiban, 1991*

A dimenziók száma	A minta százaléka
0	61,6
1	28,6
2	7,7
3	1,8
4	0,3
0–4 (összes)	100,0

Forrás: Burchardt 2000: 394

Magyarországon az össznépeségről a KSH és a Tárki sokféle módon végzett már a kirekesztés egyes aspektusaira vonatkozó méréseket. A legjobban kidolgozott elemzés az anyagi deprivációról készült (Havasi 2002, 2005). Az anyagi depriváció az aktuális anyagi helyzet mérése mellett a tartós jövedelemhiányból adódó nélkülözéseket is számbaveszi. Négy dimenziója az alapvető javak (fogyasztási) hiánya, a másodlagos (tartós) javak hiánya, a lakásszegénység és a szubjektív szegénység. A Tárki 2005-ös Háztartás Monitor felvételből származó adatok szerint a lakosság 23 százaléka a legelemibb létszükségleteinek kielégítésében is korlátozott, 28 százaléka tartós javakkal felszereltségét tekintve deprivált, 19 százaléka a lakáskörülményei alapján és 46 százaléka a szegénység-érzete miatt. Összességében a népesség 63 százalékánál fordul elő az anyagi depriváció valamelyik típusa. A halmozódás ebben az esetben is viszonylag ritka, a három típus együttesen 9, mind a négy egyidejűleg a népesség 6 százalékánál fordul elő. A 6 százalék persze 600 ezer embert jelent, vagyis az anyagi kirekesztés így is tömeges. Az anyagi deprivált-

ság szorosan összefügg a jövedelmi szegénységgel – a halmozott depriváció a legszegényebb csoportban minden negyedik ember, 27 százalék sorsa. (Havasi 2005, 73. oldal) (6. táblázat) (Megjegyzendő, hogy Havasi a KSH 2000. évi költségvetési felvételéből egy eléggé hasonló szerkezetű halmozott szegénységi mutatót számolt, amelyben ötödik dimenzióknak a jövedelmi szegénységet tekintette. A halmozódások aránya ebben az esetben kisebb volt, 4 százaléknál fordult elő egyidejűleg 4 vagy 5 tényező.)

6. táblázat A lakosság megoszlása a depriváció-típusok száma és a jövedelmi szegénység szerint, eltérő jövedelmi szegénységi küszöbök mellett, %

	Jövedelmi szegény medián		Országos átlag	
	50%-a alatti jövedelmekkel	70%-a		
Nincs depriváció	3	9	12	37
Egyfajta depriváció fordul elő	19	23	27	30
Kétfajta depriváció fordul elő	21	22	24	18
Háromfajta depriváció fordul elő	30	24	20	9
Négyfajta depriváció fordul elő	27	22	17	6
Együtt	100	100	100	100
Deprivációs index	2,58	2,29	2,5	1,16

Forrás: Havasi 2006. 73.o.

Ugyancsak az össznépeességre vonatkozóan végzett újabban becsléseket Ladányi János (Ladányi 2007). Az ő kutatásai szerint Magyarország népességének körülbelül 7 százaléka tekinthető kirekesztettnek. A kirekesztettek között a romák jelentősen felülreprezentáltak.

A fenti kutatások a teljes lakosságra vonatkoztak. A problémát megpróbáltunk közelebbről vizsgálni, csak a jövedelmi szegénységben élőkre összpontosítva. 2001-ben és 2006-ban az ELTE Szegénységkutató Központja a (nem idős) lakosság legszegényebb 30 százaléka körében végzett kérdőíves adatfelvételt.⁴ Az adatok alkalmasak különböző „társadalmi kirekesztődési” modellek felépítésére. Több modellben gondolkodtunk. Egyes modellek olyan tényezőket tartalmaztak, amelyek főként a szegénység „okainak” tekinthetők (mint pl. az alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség, stb.), másokat a feltételezett „hatások” alapján alkotunk meg, néhány pedig mindkét fajta jellemzőt tartalmazta. Ismét mások

⁴ Kutatócsoportunk 2001-ben két vizsgálatot végzett a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal megbízásából. Mindkettő 1000 háztartást fedett le, a kérdezettek pedig mindkét esetben 18 és 60 év közöttiek voltak. Az egyik vizsgálat az alapvető biztonságra és a munkabiztonságra vonatkozott, és az „InFocus – program a társadalmi-gazdasági biztonságért” keretében folyt. Hivatkozása a szövegben ILO-PSS. (Dögei and al. 2002). A második vizsgálat a társadalombiztosítási rendszerre, a szegénységre és a kirekesztésre irányult. A mintavétel csak a lakosság legszegényebb harmadára, a 20 000 Ft alatti egy főre jutó havi jövedelemmel rendelkező háztartásokra terjedt ki. A vizsgálat a Közép-és Kelet-Európai ILO Iroda projektjének része volt. Hivatkozása a szövegben ILO-POV (Ferge et al, 2002). 2006-ban ezt a vizsgálatot megismételtük.

TANULMÁNYOK

a különböző erőforrásokat kombinálták, ezek objektívnek vagy szubjektívnek nevezett variánsaival. (Minthogy az adatok a családtagoknak feltejt kérdésekre adott válaszok, igazán „objektívnek” kevés adat tekinthető.) Sok lehetőség léte attól függ, hogy milyen kérdésre keresünk választ. Egyetlen „igazi” modell (legalábbis szerintünk) nincs.

7. táblázat A társadalmi kirekesztődés strukturális modellje a kirekesztődés négy fő tényezőjének együttes előfordulása alapján, 2001.

A teljes szegény mintán belüli százalékos arányok
(Tényezők: 1. nincs aktív kereső (aktív); 2. a háztartásfő alacsony iskolai végzettsége (isk); alacsony jövedelem – ekvivalens jövedelem a medián alatt (jöv); kilenc, a lakással kapcsolatos problémából legalább hármat említene (lakás))

Probléma-együttesek	Roma tag a háztartásban		Összesen
	Nincs	Van	
Nincs egy probléma sem	34	4	28
Egy probléma van, éspedig:			
Nincs aktív kereső a háztartásban, aktív (1)	4	1	3
Alacsony iskolai végzettségű háztartásfő, isk (2)	8	5	8
Jövedelem a medián alatt, jöv (3)	13	3	11
Legalább 3 lakhatási probléma, lakás (4)	4	2	4
<i>Egy probléma, együtt</i>	29	11	26
Két probléma van, éspedig:			
Aktív, okt (1,2)	3	3	3
Aktív, jöv (1,3)	9	3	7
Aktív, lakás (1,4)	1	0	1
Okt, jöv (2,3)	5	14	7
Okt, lakás (2,4)	2	6	3
Jöv, lakás (3,4)	3	1	2
<i>Két probléma, együtt</i>	23	27	23
Három és több probléma van, éspedig:			
Aktív, okt, jöv (1,2,3)	6	23	10
Aktív, okt, lakás (1,2,4)	0	2	1
Aktív, jöv, lakás (1,3,4)	3	3	3
Okt, jöv, lakás (2,3,4)	2	4	2
Mind a négy (1,2,3,4)	3	25	7
<i>Három vagy négy probléma, együtt</i>	14	57	23
Összesen/ (n) a szegény mintában	100 /(832)	100/ (213)	100 /(1045)

Forrás: ILO-POV, Ferge et al 2002

A 7. táblázat a kirekesztődést a társadalmi összetartozás szempontjából meghatározó fontos források hiányaként mutatja be, noha megfelelő adatok hiánya miatt nem tudja alkalmazni Berghman keretrendszerét. A modellben alapvető strukturális integrációs tényezők az iskolai végzettség és az aktivitási ráta, amelyek alacsony szintje a kirekesztés okának tekinthető erőforráshiány. A két további integrációt erősítő forrás a jövedelem és a lakáskörülmények megfelelő szintje lenne, amelyek inkább következményjellegűek. Az ok-okozat megkülönböztetéseknek, amelyek egy ennyire körkörös összefüggés rendszerben amúgy is nehezen értel-

mezhetők, ebben az modellben sincs különös jelentőségük. A táblázatban minden forráshiányt jelző tényező lehetséges kombinációit bemutatjuk, hogy a strukturális mintázatokat érzékeltessük. Az eredmények azt mutatják, hogy lehet „ok” „okozat” nélkül, és fordítva, bár talán az a gyakoribb minta, ha valamilyen „ok” együtt jár valamelyik „okozattal”. A táblázat külön közli az adatokat a roma és nem roma háztartásokra. (A csoportosítás alapja az, hogy a kérdezett és a kérdező szerint egyaránt volt roma tagja a háztartásnak.) A szegénység nem roma probléma: a szegény minta 80 százaléka nem roma. A súlyos, halmozott, mély szegénység sokkal nagyobb arányú a romák, mint a nem roma szegények körében – de, minthogy a többségi alapsokaság nagyobb, a legszegényebbek között is jelentős, 50 százalék feletti a többségiek aránya.

Inkább a kuriózum kedvéért mutatjuk be a 8. táblázatot. Ebben kombináljuk az eddigi, strukturális szempontból alapvetőnek ítélt négy tényezőt más felfogások szerint fontos elemekkel, nevezetesen három fogyasztási hiánnyal (nincs elég pénz hónap végén élelmiszerre, nincs elég pénz gyógyszerre, télen nem telik fűtésre), egy, az egészségre vonatkozó elemmel (a család legalább egy tagjának állandó orvosi felügyeletre van szüksége), és egy, a társadalmi kapcsolatok deficitjét jellemezni kívánó elemmel: nem telik a karácsony megünneplésére. A „teljes”, szinte mindent áthatóan komplex kirekesztődés még ebben az egészében rossz helyzetű mintában sem többségi jelenség, bár a teljes mintában 10 százalék fölött van. De vannak különösen sérülékeny csoportok, mint a sokgyerekesek, a szegény egyedülállók, és – ismét – a romák. Ezekben a csoportokban a depriváció sokkal mélyebb, összefüggőbb, és a halmozott depriváció is igen nagy mértékű.

8. táblázat A deprivációs jelenségek halmozódása a roma és nem roma szegény háztartásokban – ILO-POV 2001

A szegénységgel kapcsolatos problémák száma (9-ből)	A háztartásban nincs roma	A háztartásban van roma	Összes szegény háztartás
Nincs	17	1	14
Egy	23	4	19
Kettő vagy három	35	17	31
Négy vagy öt	19	38	23
Hat vagy több	6	40	13
Összesen	100	100	100
Elemszám	826	210	1036

Forrás: ILO-POV, Ferge et al, 2002

A következtetés megint habozó. A különböző sokaságokban eltérő időpontokban végzett adatgyűjtésekből sokan sokféle módon számítottak deprivációs mutatókat. Egyik értelmezési lehetőség szerint a depriváció „inkonzisztens”: a hátrányok halmozódása, együttes előfordulása, elkerülhetetlen ok-okozati kapcsolata viszonylag ritka. Az is állítható, hogy ahány adatfelvétel, annyi különböző eredmény – azaz egyik sem tekinthető „igaznak”. A mi értelmezésünkben az adatok (feltéve, hogy az in-

dikátorok megválasztása nem felületes) megdöbbentő következetességgel mutatják, hogy a népesség 6–8 százaléka, azaz 5–800 ezer ember, ezen belül aránylag sok gyerek tartós és mély szegénységben, a mai magyar társadalomban elfogadhatatlan körülmények között él. Az „elfogadhatatlan” azt jelenti, hogy lettek volna, vagy lennének eszközök a kirekesztés csökkentésére, ha erre lett volna ill. lenne elég erős politikai akarat.

Módszertani kitérő: egy vagy sok indikátor kell?

A szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel összefüggő – egyszeri és követéses – vizsgálatok szaporodnak. Az új technikák egyre inkább megkönnyítik az adatbázisok összekapcsolását. Az államigazgatás és a tudomány (ha más okokból is) egyre fontosabbnak tartják, hogy a folyamatok – főként, ha ezeket tudatosan is befolyásolják – rövid-és hosszabb távú hatásait nyomon kövessék. A szegények hangja erősödik, és a demokratikus politikai normák szerint is mind fontosabb, hogy a szegénység-kutatások figyelembe vegyék a közvéleményt, és különösen a szegények közvetlen tapasztalatait (Gordon és társai, 2000: 52). Az Európai Szegénységellenes Hálózat (EAPN), és ennek nyomán a Magyar Szegénységellenes Hálózat például rendszeresen konzultál a szegényekkel szükségleteikről, saját helyzetükről alkotott véleményükről. Mindezzel egyre bővül a szegénység megértéséhez szükségesnek tartott indikátorok köre. Az indikátorkészlet korlátlan bővülése újabb nehézségeket szül. Két megoldás kínálkozik. Az egyik az összetett indikátorok, halmozott hátrányokat bemutató modellek kidolgozása, amelyekről néhány példát bemutatunk. Ezek különböző típusú áru-és szolgáltatáscsomagokként-, vagy kosaraként definiálhatók.⁵ Az összetett indikátorok, mint ismeretes, Janus-arccúak: látszólag világos rendszert alkotnak, egyértelmű eredményt adnak, ugyanakkor sok mindent összemosnak. A másik megoldás – amelyet az Atkinson által vezetett munkacsoport is javasol – az indikátorok teljes körének bemutatása, néhány „vezető” indikátor meghatározásával. (A „revideált”, és még mindig nagyon kevés összetevőt érintő laekeni listában 21 indikátor szerepel, de mindegyik számos további bontásban.) Egy ilyen lista, éppen, mert sokféle inkoherencia adódhat, nehezzé teszi, hogy egyértelmű következtetésre jussunk a szegénység dinamikáját illetően.

A következtetésem megint habozó. A szegénység, és/vagy a kirekesztettség olyan fontos és sokarcú társadalmi problémák, hogy nehezen tűrik a doktriner megközelítést. A kellő körültekintéssel és tájékozottsággal összeállított komplex mutatók, például az anyagi depriváció, vagy a strukturális hátrányok összetett mutatója ráirányítják a figyelmet a mély szegénységre, vagy az egyenlőtlenségek halmozódására. A sokrétűség és a „posztmodern inkoherencia” együtt a részletes egyedi indikátorok ismeretét is szükségessé teszik. A szegénység dinamikájának megértéséhez nagyon hasznosnak tűnik az az (Angliában alkalmazott) közelítés, hogy a kirekesztés számtalan jellemzőjét, 40 vagy akár több indikátorát egy-

⁵ A szegénységben élők tapasztalatain alapuló szegénység-indikátorok európai projektje. Az Európai Bizottság által támogatott projekt. Ld: <http://www.eapn.org>

mást követő időpontokban méri. Két időpont között akkor tekintik a szegénységet csökkenőnek, ha az indikátorok többsége javuló tendenciát jelez, és akkor ítélik a javulást tartósnak, ha több egymást követő időpontot összekötve ez a trend tartós.

A bonyolult mérések szükségessége ellenére az egyszerűségnek is van haszna és értelme. Vannak ugyanis olyan körülmények, amelyek önmagukban súlyos helyzetre utalnak, és – minden más részlet ismerete nélkül is – szinte biztosan súlyos szegénységet vagy kirekesztettséget jelentenek. Ilyen körülmény (természetesen) a nagyon alacsony jövedelem. Ismerjük a mutató minden korlátját, esetlegességét, mérési hibáit – de az információ viszonylag megbízható, és teljesen közérthető. Ehhez hasonló, általános érvényű, az egyenlőtlenségrendszerbe egyszerűen beilleszthető szegénységmutató talán nincs is több. Magyarországon még esetleg használható a nyolc általánosnál nem magasabb iskolai végzettség, de a mutató érvényessége életkor-függő. Van emellett egy-két olyan életkörülmény, amely nehezen illeszthető be egy strukturális egyenlőtlenségrendszerbe, de ha ezek fennállnak, szinte biztosan jelzik a kirekesztettséget. Csak kettőt említenék közülük. Ha tartósan beteg, halmozottan fogyatékos, napi 24 órás gondozást igénylő gyerek van a családban, még a bőséges állami segítségnyújtás is csak bizonyos fokig tudja enyhíteni a nehézségeket. És mivel a pénzbeli és szolgáltatásbeli segítség Magyarországon általában nem elegendő, a család szinte szükségszerűen elszegényedik és kirekesztődik (Bass 2004). A másik példát a szegénynegyedek, cigánytelepek adják. A növekvő társadalmi és lakhatási egyenlőtlenségek folytán a gettók száma emelkedik. Többnyire spontán gettóba menekülésről–gettóba szorulásról van szó, amit a pénzühiány, a szomszédság gyűlölete idézhet elő. De az is előfordul, hogy a helyi politika az erősebb választói érdekeknek kedvezve adminisztratív szabályokkal, vagy épp csak anyagi ösztönzéssel segíti elő az „etnikai tisztulást” (például az eladósodott szegény vagy cigány családot nem kilakoltatják, hanem közpénzen olcsó lakást vesznek számukra egy isten háta mögötti településen). Ha valaki telepen, gettóban él, akkor is kirekesztett, ha „amúgy” minden rendben van. Azaz néha egy olyan indikátor többet mond, mint a számos elemből felépített komplex mutatók sora.

Ami nem illékony...

Az „illékony szegénység” és az „inkonzisztens depriváció” létét és mértékét lehet vitatni. Kevésbé vitatható néhány tartósan működő, a mélyben játszódó folyamat.

A szegénység klasszikus szociológiai megközelítése szerint a család, melybe az egyén beleszületik, mélyen befolyásolja a fizikai és társadalmi életesélyeket. Fizikai életesélyen a várható élettartamot és az egészségben eltöltött életevek számát értjük. A társadalmi életesély az egyén által elérhető társadalmi státusra utal, illetve arra, hogy mennyire autonóm az egyén akkor, amikor „szabadon” választ életutat (Ferge, 1982). Azt állítjuk, hogy a „folyékony modernitás” sajátosságai ellenére a fizikai és társadalmi életesélyek továbbra is társadalmilag meghatározottak, a szegénység, ezen belül

TANULMÁNYOK

a tartós szegénység esélye nem vált véletlenszerűvé. A származási családból hozott gazdasági, társadalmi és különösen a kulturális tőke továbbra is számít, éppúgy, mint a korai szocializáció, valamint azok az életutat formáló intézmények, amelyek a gyermekek és fiatal felnőttek számára (a család révén, vagy a politikai döntések nyomán) elérhetőek. Az állítást főleg Magyarországra vonatkozó adatokkal igazolom, de utalok más európai információkra is.

A társadalmi életesélyeket az iskolai pályafutás alapozza meg. Az iskolázottsági szint minden európai országban nő. A társadalmi életesélyeket közvetlenebbül meghatározó iskolai tanulmányi eredmények társadalmilag meghatározott egyenlőtlenségei azonban nem azonos módon változnak: a társadalmi erőfeszítésektől függően csökkenhetnek vagy nőhetnek. Az oktatás általános fejlődése mellett sok országra jellemzőek a tartós társadalmi egyenlőtlenségek (Shavit-Blossfeld 1993). Az elmúlt években a PISA-felmérés eredményei alapján hasonló következtetésekre jutottak a legfiatalabb korcsoportokat illetően (OECD 2005). A PISA adatok részletes elemzése például azt bizonyítja, hogy az iskolai eredményekben jelentkező egyenlőtlenségeket még mindig mélyen befolyásolja a családok társadalmi státusa, különösen azokban az országokban, ahol nagy, vagy növekvő volt az általános egyenlőtlenség, és ahol még mindig a merev, porosz utas oktatási hagyományok voltak az uralkodóak. 15 ország közül Csehországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon volt a legnagyobb a különbség az összesített eredmények és az alacsony társadalmi státusú szülők gyermekeinek eredményei között (Robert 2004). Magyarországon ezt a tendenciát roppantul felerősíti a magyar közoktatás szélsőséges szelektivitása. „Magyarország egyike a világ azon országainak, ahol iskola- és osztályszinten a leginkább elkülönülnek egymástól a könnyen tanítható, jó képességű, középosztálybeli gyerekek, illetve a tanulási nehézségekkel küszködő, nehezebben tanítható, szegény és iskolázatlan családokból származó gyerekek. Amint azt már több nemzetközi összehasonlító felmérés is megmutatta, ma a magyar a világ egyik legszegregáltabb iskolarendszere.” (Csapó et al. 2006)

A társadalmi életesélyek attól is függnek, hogy az egyén mennyire képes autonóm döntéseket hozni az életében. A tapasztalatok szerint ezeket a döntéseket – egyebek közt a tanulmányokkal kapcsolatosakat – még mindig a szociális körülmények határolják be. A beiskolázási arány rohamosan nő a középiskolai és a felsőoktatási szinten. A nehézségekkel indulók azonban vagy kiszelektálódnak, vagy nem megfelelő középiskolát választanak, ahonnan nem lehet előre lépni, vagy amellyel nehéz továbbtanulni, illetve a piacon elhelyezkedni.⁶

⁶ Országos oktatás-statisztikai adatok társadalmi származás szerinti bontásban gyakorlatilag nem léteznek Magyarországon. Emiatt szerepeltetünk aránylag kismintás adatfelvételtől származó eredményeket.

9. táblázat A középiskolás korú* gyerekek megoszlása a látogatott iskolatípus és a háztartásfő iskolai végzettsége szerint Magyarországon 2001-ben (%)

A látogatott iskolatípus (az oktatásban való részvétel esetén)	A háztartásfő iskolai végzettsége				Összesen (elemszám)
	Legfeljebb 8 általános	Szaktanács- képző, szakiskola	Közép- iskola	Felsőfok	
Gimnázium**	14	24	47	71	38 (87)
Szakközépiskola	32	48	42	17	39 (88)
Szakiskola ***	41	26	8	11	20 (45)
Egyéb (munkában áll, otthon van)	14	2	3	1	3 (10)
Összesen % (elemszám)	100 (29)	100 (89)	100 (76)	100 (35)	100 (229)

*A továbbra is általános iskolába járók nélkül

** Könnyű bejutás a felsőoktatásba

***A felsőoktatásba való bejutás nehéz

Forrás: ILO-PSS, Dögei et al. 2002

10. táblázat 25 éven felüli férfiak és nők várható élettartama és korlátozástól mentes várható élettartama iskolai végzettség szerint, 2001

Nem	Iskolai végzettség	Várható élettartam, év	Korlátozás- mentes várható élettartam, év	Csoportok élettartama közötti különbség, év		
				Várható ét	Korl. mentes várható ét	
Férfi	0-8 osztály (a)	37,1	23,0			
	9-14 osztály (b)	49,9	32,5	b-a	12,8	9,5
	15+ osztály (c)	51,6	38,9	c-b c-a	1,7 14,5	6,4 15,9
Nő	0-8 osztály (a)	50,3	25,7			
	9-14 osztály (b)	53,2	34,8	b-a	2,9	9,1
	15+ osztály (c)	55,4	39,0	c-b c-a	2,2 10,1	4,2 13,3

Forrás: Kovács 2003: 133.

A tartós szegénység hatása különösen a *fizikai életesélyek* terén szembeeső. A tetemes és növekvő adathalmazból csak egy összefüggést emelek ki, amely (egy viszonylag új feldolgozás nyomán) a várható élettartamok és az iskolai végzettség összefüggéseit mutatja be. A (korábban alacsony és romló trendet mutató) várható élettartamok a kilencvenes

évek közepe óta lassan emelkedni kezdtek. A társadalmi egyenlőtlenségek mentén azonban továbbra is jelentősek a különbségek, és – ami talán fontosabb – a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével együtt a halál-
lozasi szakadék is nő. (10.táblázat)

A 2001-es helyzet mögött nagyon kedvezőtlen folyamatok állnak. Az elmúlt 15 évben (a rendszerváltás óta) a magasabb iskolai végzettségű csoportok mortalitása csökkent, a legkevésbé képzetteké pedig **nőtt**. Ezáltal szélesedett a jobb- és rosszabb helyzetű társadalmi csoportok halandósága közti szakadék (Kovács 2003: 129). A magyar mortalitási minták nyilvánvalóan nem egyedülállóak. Az eredetileg Richard Wilkinson nevéhez fűződő, manapság egyre népszerűbb társadalmi-demográfiai kutatások tanúsága szerint az egészségi állapot, a halandóság és az egyenlőtlenségek szorosan összefüggnek egymással. Így azokban az országokban, amelyekben képtelenek korlátozni a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését, emelkedik a halállal szembeni egyenlőtlenség. Ez a szabályszerűség arra enged következtetni, hogy a romló tendenciák sem elkerülhetetlenek: a politikai akarat, erőfeszítés, a problémára fordított figyelem – és talán az egyenlőség elősegítésére szánt források bővítése – javuláshoz vezethetnek. A beavatkozás azonban nem ígér könnyű sikert. Mind a spontánul „lecsurgó” folyamatok, mind a tudatos politikai beavatkozás, de általában a legkönnyebben elérhető, változásra már készen álló egyének-csoportokat érintik. Így majdnem mindig a „felületi stratégia” működik, még nagyobb távolságot teremtve a többségi társadalomhoz tartozók és a leszakadók közt.

Lehetséges magyarázatok arra, hogy miért tarthat össze illékony szegénység, inkonzisztens depriváció, és újratermelő kirekesztés

Mélyreható magyarázatok helyett következzenek mindössze néhány megjegyzés, gondolatfoslány. A cél, hogy ezek megmutassák: a „változékonyságot” és az „inkonzisztenciát” igazoló, illetve az ezeknek ellentmondó, a szegénység újratermelő tartósságára utaló ellentmondásos információk nem is annyira ellentmondóak.

A mutatók csele

Ha a szegénységet csak a folyó jövedelmi mutatókkal mérjük, akkor a „tartós”, több éven át tartó szegénység manapság a legtöbb országban alacsony arányú. A kérdés az, hogy ebből vonhatók-e le következtetések a szegénység alakulásáról? A válaszunk inkább nemleges. A jövedelmek változékonysága, sőt, akár általános javulása szorosan együtt járhat a kirekesztést erősítő társadalmi folyamatokkal. A kettősséget jól mutatják egy (még kézirat) jelentés fő következtetései, amelyek a már említett két magyarországi szegénységvizsgálat összehasonlítására épülnek. „2001 és 2006 között volt némi gazdasági növekedés és kormányzati akarat. Így

a növekvő reáljövedelmek „lecsurogtak” a szegények túlnyomó részéhez (évi kb. 4 százalékos reáljövedelem növekedés). A növekedés szinte minden csoporthoz egyformán eljutott, így a sok gyermeket nevelőkhöz, vagy a legszegényebbekhez is... A kicsit növekvő reáljövedelemből sikerült enyhíteni néhány fogyasztási hiányt. Ez valamennyire könnyített a családok legsúlyosabb hiányain.” Noha a szegények jövedelmeinek szinten tartása az elmúlt öt évben sikeresnek mondható, a szegénységhez vezető strukturális folyamatok szinte érintetlenül működtek tovább. „A szegénységet okozó fő tényezőkben – iskolázás, foglalkoztatás, lakás – két ellentétes tendencia érvényesült az elmúlt másfél évtizedben, ezen belül a 2001 és 2006 közötti öt évben is. Érzékelhetően, gyakran látványosan javultak az iskolázás, a lakáshelyzet, sőt, egyes foglalkoztatási feltételek is. *A javulás azonban szinte minden esetben a viszonylag jobb helyzetűekre korlátozódott. A tanulatlan, kis falvakban lakó, szegény népességnél az utolsó 5 évben sem javult a lakáshelyzet, valamit tovább romlott a foglalkoztatási és iskolázási hátrány.*” (Bass et al, 2007). Más szavakkal: a tartós szegénységet nem lehet csak a folyó jövedelmekkel mérni. Az eredmények hitelességét javítják a kirekesztés komplex mutatói (anyagi depriváció, kirekesztés soktényezős modelljei). De elkerülhetetlen a fontos társadalmi folyamatoknak, és ezek strukturális, differenciált, egyenlőtlenségeket fokozó hatásának elemzése is.

Mindez nem jelenti azt, hogy a folyó jövedelmek alapján mért, illékony szegénység, vagy a fragmentált kirekesztés érdektelen lenne. Új, még nem eléggé megértett jelenségek, amelyekhez csak néhány értelmező kommentárt fűzők.

Új, bizonytalan pénzkeresési stratégiák

A szegényeknek mindig számos túlélési stratégiájuk volt (Sík és Redmond, 2000). A fizetett túlóra, vagy a kölcsönös segítségnyújtás keretében végzett plusz munka, a háztáji termelés, stb., széles körben elterjedt volt az államszocializmus idejében is, amikor pedig az emberek stabil munkahellyel rendelkeztek. A stratégiai lehetőségek tárháza 1990 után nagymértékben bővült. Az új lehetőségek szinte természetesen adódtak a szabadsággal és az új gazdasági berendezkedéssel, de a szegények gyakran kényszerből éltek ezekkel. Az új stratégiák hatnak a szegénység rövid távú trendjeire, sőt, olykor a deprivációs mutatók inkonzisztenciáira is. Legtöbbjüket a bizonytalanság, a változékonyság, a „hopp és kopp” dinamikája jellemzi.

Az új feltételek mellett a rohamosan növekvő munkanélküliség nyomán tipikus kényszerpályaként jelent meg a „kényszervállalkozás”. Hozhatott időleges hasznót, de gyakran vált veszteségessé, fenntarthatatlanná. A kis kényszervállalkozások kora 15 év után lassan leáldozik. Ugyancsak kényszermegoldások a szürke és fekete munkák, a terjedő mezőgazdasági napszám, amelyek rendszerint extraprofitot hoznak a munkáltatónak, jogfosztottságot és létbizonytalanságot a feketén dolgozóknak. Az „illegális” munkásoknak sem munkajogaik, sem szociális jogaik nincsenek, elbocsátásuk egyszerű, nem jár nekik táppénz, nem szereznek nyugdíjjogosultságot, korlátlanul kizsákmányolhatók. Ugyanakkor lehe-

tővé teszik, hogy a szegények, természetesen illegálisan, kombinálják a segélyt a feketemunka bérével, és ezzel valahogy biztosítsák minimális megélhetésüket. (A segély önmagában 30-40 százalékkal elmarad még a szűköös létminimumtól is.) A fekete munkák fehéritése – kivált, ha tisztas fizetéssel járna együtt – a szegények érdekét szolgálná. De még alacsony fizetés mellett is jogerősítő, s ezzel önbecsülés növelő lenne. A fehérités egyelőre (az egészségbiztosítási kényszerrel) inkább azoknál valószínű, akiknek semmilyen törvényes jövedelmük nincs. A viszonylag rendszeres fekete munkák mellett valószínűleg bővülnek azok az alkalmi pénzkereseti lehetőségek, amelyek a jobbmódúak növekvő szolgáltatás-igényeit elégítik ki. Ezek jelentős részét (kertek karbantartása, szemét-eltakarítás) a szegények végzik. A szegénységi küszöb átlépését (mérhetően vagy sem) lehetővé teszik a könnyen felvehető hitelek, amelyek egy része az uzsorakamatokkal (70 százalék, vagy ennél is magasabb kamat) utóbb a családok teljes ellehetetlenülését okozza. Új „versenyterepet” kínál a szegényeknek részben az állami (önkormányzati) segélykérés, részben a növekvő számú jótékonykodó egyén, vállalkozás, civil szervezet adományainak keresése. A lomok, hulladék, szemét kézi „reciklálása”, a kislejtezett holmik válogatása, értékesíthető részeik kiválogatása és eladása (vagyis a lomizás, amely szinte önálló szakma lett) törvényes pénzszerzési módok. A szeméthasznosítás technikája a szemétyűjtés technikájához igazodik. A lomtalanítások idején az eredetileg véletlenszerű turkálások szervezetté váltak. Az újabb, szelektív szemétyűjtés sajátos horgászszekőzt hozott létre, amelynek segítségével ki lehet kotorni a még eladható üvegeket a konténerből. A koldulás és bér-koldulás létezik, bár nagyon keveset tudunk a koldusokról. Pénzszerzési lehetőség az üzletszerű, gyakran kisstílusú lopás vagy tolvajlás (autórádiókra, víkendházak kisebb-nagyobb értékeire specializálódott bandák, színesfémeket „kiszerező”, veszélyes baleseteket is okozó egyének vagy csoportok). Számítalan szerencsejáték, fogadási lehetőség kínál reményt, hoz kisebb-nagyobb nyeresémet, vagy okoz súlyos veszteséget.

Mindezek a stratégiák felemás következményekkel járnak. Igaz, olykor akár jelentősen növelik a jövedelmet, és a szegények számára a kisebb, vagy átmeneti pluszjövedelmek is megkönnyebbülést jelentenek. Egyes stratégiák ugyanakkor súlyos veszteséget is okozhatnak. Az alapvető baj az, hogy a többnyire rendszertelen, gyakran a törvényesség határán mozgó, vagy azt átlépő jövedelemszerzés nem csökkenti a szorongásokat, nem enyhíti a létbizonytalanságot, nem segíti a hosszabb távú előregondolkodást, a jövőre való tervezést. Nem teszi lehetővé az életmód átalakítását, és biztosan nem jelenti a civilizációs normák elfogadását. (Sőt, inkább e normákat gyengíti-rombolja.) A legtöbb stratégiához új, rövid-és hosszú távú kockázatok tapadnak, a szociális- és munkajogi védelmet nélkülöző munkától a börtönbüntetés veszélyéig. A bizonytalanság és az új kockázatok, a törvényen kívülre helyezkedés önmagukban kirekesztő tényezők.

A jólét során keletkező selejt hasznosítása

Herbert Gans több mint 30 éve írta, hogy a szegények egyik funkciója, hogy „olyan javakat vásároljanak, amelyekre mások nem tartanak igényt, megnövelvén ez által az ilyen javak – száraz kenyér, gyümölcsök és zöldségek, melyeket máskülönben kidobtak volna, használt ruhák, elértéktelenedő autók és épületek – gazdasági hasznát.” (Gans 1971) Az árukínálat azóta bővült, az árukhoz való hozzáférés javult. A társadalom egy része még Európa legszegényebb országaiban is elég jómódúvá vált ahhoz, hogy a fogyasztói társadalom „vásárolj gyorsan, dobd el könnyen” törvényét kövesse. Az olcsó és selejtes szériák gyakran jutnak el a szegényekhez, sőt, kialakulóban van egy szinte szegregáló olcsó bolthálózat is. A szegények ma is használt vagy idejétmúlt dolgokat vásárolnak: az árvadászat és az árverseny sok új formája révén keresik a leárazásokat, vagy a kifutóban lévő árukat. A selejt hasznosításának másik módja az, hogy a szaporodó jótékonyági szervezetek vagy a családsegítők révén ingyen ruhát, háztartási gépet, berendezési tárgyakat, olykor élelmiszert szereznek. A harmadik módszer a szemét, hulladék reciklálása nem eladásra, hanem saját használatra. A mély nyomorban élők, a hajléktalanok a kukából szedik ki napi ételmüket. De ennél sokkal általánosabb a ruhák, berendezési tárgyak, nipppek stb. otthoni felhasználása.

A szegények életkeretei tehát látszólag, sőt, valóságosan is gazdagodnak. A használt cipő jobb, mint ha nincs cipő. A fürdőkád akkor is használható valamire, ha nincs a lakásban víz. (Lehet akár státusszimbólum is, és ez valamilyen elmozdulás ígérete.) A végeredmény mégis az, hogy az élet kereteit rosszul összeválogatott, mások által kidobott (megvetett) holmik, tárgyak és jelképek alkotják. A mobiltelefon és a kinti WC szokatlan, de semmi esetre sem ritka párosítás. Ezt a valóságot tükrözi az inkonzisztens depriváció.

Összefoglalásképpen: az illékony szegénység és a „halmozott depriváció” inkonzisztens jellege a modern valóság részei. A „posztmodern” pluralizáció vagy „posztmodern inkoherencia”, együtt az individualizálódott életformákkal, szemmel láthatólag elérték Magyarországot. Az új trendek legalább látszatra „lecsurogtak” a szegények egy részéhez is. Az új szabadságok sokféle szegénységből nyitottak meg kilábalási lehetőséget. Ezek néha segíthetnek hosszú távon is, többnyire azonban zsákutcás félmegoldások. A felszínt borzolják, a mélyben zajló kirekesztést újratermelő folyamatokat egyelőre érintetlenül hagyják. Ezért még a szegénység újratermeléséről szóló „nagy narratívák” sem tűnnek idejét múltnak. Ha a megfelelő szinteken nem tesznek komoly erőfeszítéseket az egyenlőtlenségek növekedésének megállítására, még inkább visszafordítására, nagy a valószínűsége a tartós szegénység újratermelődésének, a konfliktusokat növelő társadalmi szétszakadásnak.

Felhasznált irodalom

- Atkinson, Tony, Cantillon, Bea, Marlier, Eric and Nolan, Brian (2001): *Indicators for Social Inclusion in the European Union*. Bruxelles: European Commission. Report on indicators in the field of poverty and social inclusion.
http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-inc/indicator_en.htm
- Atkinson, Tony, Cantillon, Bea, Marlier, Eric and Nolan, Brian (2005): *Taking Forward the EU Social Inclusion Process*.
- Bass László (2004): ...övék a mennyeknek országa. *Élet és Irodalom*, 48. évf, no. 1.
- Bass László, Darvas Ágnes, Dögei Ilona, Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin (2007): *A szegénység és kirekesztés változása, 2001-(2005) 2006*. NKFP_5_012_04, ELTE TÁTK kutatási jelentés. ELTE Szegénységkutató Központ (kézirat)
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berghman Joseph (1999): Szociális védelem és szociális minőség Európában. *Esély* 1999, A szociális Európa (különszám), 30–48.
- Burchardt, Tania, (2000): Social exclusion: concepts and evidence. In: Gordon-Townsend, 385–406.
- Központi Statisztikai Hivatal (2002): *Családi költségvetés 2000, Adattár*.
- Central Statistical Office (under preparation in 2002): Poverty and Social Exclusion in Contemporary Hungary, Central Statistical Office.
- Csapó Benő, Fazekas Károly, Kertesi Gábor, Köllő János, Varga Júlia (2006): A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül. *ÉS* 2006. november 17., 46. szám
- Dögei, I, Ferge Z., Simonyi Á. (2002): Country Report for Hungary. Prepared in the framework of International Labour Office, Socio-Economic Security Programme, People's Security Surveys – PSS (manuscript)
- European Commission – Eurostat (2002): The Social Situation in the European Union. http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_situation/docs/SSR2002_en.pdf
- Ferge Zs., (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ferge Zs., Darvas Á., Tausz K., (2002): *Social Protection, Social Exclusion and Poverty in Hungary*. Report on the survey about Social Exclusion and Poverty in Hungary. International Labour Office, Central and Eastern European Team, Budapest
- Fouarge, Didier & Layte, Richard (2003): 'Duration of Poverty Spells in Europe', EPAG. *Working Paper* 2003–47. Colchester: University of Essex.
<http://www.iser.essex.ac.uk/epag/pubs/>
- Gans, Herbert J (1971): The Uses of Poverty: The Poor Pay All. *Social Policy* July/August 1971: pp. 20–24.
- Gordon, David and Peter Townsend, eds.(2000): *Breadline Britain. The measurement of poverty*. Bristol. The Policy Press.
- Gordon, David, L. Adelman, K. Ashworth, J. Bradshaw, R. Levitas, S. Middleton, C. Pantazis, D. Patsios, S. Payne, P. Townsend and J. Williams (2003): *Poverty and social exclusion in Britain*. York Publishing Services for the Joseph Rowntree Foundation, York.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002. 4. sz. 51–71,
- Havasi Éva (2006): Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In.: Szivós P. – Tóth I. Gy. (2006): Feketén, fehéren. Tárki Monitor jelentések 2005. Tárki Budapest 2006. p. 59–82.
- Jenkins, Stephen P. and John A. Rigg (2001): The Dynamics of Poverty in Britain. Research Report No 157 Corporate Document Services. Crown Copyright 2001. (A

- report of research carried out by the Institute for Social and Economic Research (ISER), University of Essex, on behalf of Department for Work and Pensions,)
- Kovács Katalin (2003): Társadalmi rétegződés és mortalitás. In : Daróczi E. (2003) *Kettős szorításban*. Népszégtudományi Kutatóintézet, Budapest. 125–140 o.
- Ladányi, János – Szelényi, Iván (2002): *The Making of an Underclass – Historical and Comparative Perspectives*. The University of Chicago Press.
- Ladányi J. (2007): Szélsőséges kirekesztés – szegregáció. Tartós kirekesztés Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. Előadás az MTA Társadalmi egyenlőtlenségek című konferenciáján. 2007. május 9.
- Layte, Richard, Bertrand Maître, Brian Nolan and Christopher T. Whelan (2000): Persistent and Consistent Poverty in the 1994 and 1995 Waves of the European Community Household Panel Study, EPAG Working Paper, www.iser.essex.ac.uk/epag/pubs/workpaps/pdf/2000-11.pdf
- OECD (2005): School factors related to Quality and Equity – PISA 2000. http://www.pisa.oecd.org/document/35/0,2340,en_
- Róbert Péter (2004): Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (2004): *Társadalmi report*. Budapest, Társi, 193–205.
- Shavit, Y. – H.P.Blossfeld (1993): *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries*. Westview Press, Inc. Boulder.
- Sik, Endre and Gerry Redmond (2000): Coping strategies in Central European countries in Poverty in Transition Economies, eds. Sandra Hutton and Gerry Redmond, 2000, Routledge, London, pp. 266–287.
- Spéder Zsolt (2000): A szegénység dinamikája Magyarországon. (Tények, megközelítések és értelmezések. Budapest 2000, manuscript.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002/4. 34–50